

Thordai János zsoltárainak forrásáról, manierizmusáról

A magyar reformáció három teljes verses psalteriummal ajándékozta meg irodalmunkat. Közülük kettő — a legkorábbi és az időben utolsó — a reformáció legradikálisabb hajtásához, az erdélyi antitrinitárius mozgalomhoz, egy pedig — Szcenzi Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*-ja (1607) — a reformáció kálvinista ágához fűződik.

A két antitrinitárius psalterium közül nyomtatásban mind ez ideig csak Thordai János gyűjteménye látott napvilágot a legutóbbi időkben.¹ Ez a tény magában is illusztrálja azokat a nehéz körülményeket, melyek között a két unitárius psalterium keletkezett és évszázadokon át élt kéziratot másolatokban.

Bogáti Fazekas Miklós az 1580-as évek elején készítette el parafrázisait. Röviddel azután, hogy Erdélyben a vallási újításokat megakadályozni, a katolikus vallást megerősíteni törekvő Báthori-ház drasztikus lépésekre szánta el magát az antitrinitáriusokkal szemben.

Mikor Thordai János 1627-ben megírta a maga verses psalteriumát, már nem a katolikus restaurációs törekvések fenyegették az unitáriusokat, hanem a kálvinista ortodoxia és a református fejedelmek tettek meg mindent, hogy visszaszorítsák, elnyomják a háromságtagadók újításra hajlamos felekezetét, melynek soraiban húzták meg magukat a „zsidó hitet és rítusokat követő, Isten ellen káromlást szoló hitújítók”,² a szombatosok. Krisztus nem imádásáért azonban az antitrinitáriusokat is zsidózóknak tekintették, a szombatosok üldözése őket is sújtotta.³

A kolozsvári Unitárius Kollégium tanára feltehetőleg éppen azért írta meg negyvenegynéhány évvel a Bogáti-féle gyűjtemény után a maga psalteriumát, hogy olyan énekeket adjon a hívők kezébe, melyeket nem lehet a zsidózás vádjával illetni.

Bogáti zsoltárait ugyanis határozott és erős zsidó szemlélet jellemzi. Parafrázisai a zsidó történelem egy adott helyzetéből folyó mondanivaló hordozói. Csaknem minden énekhez keretet szerkesztett, ahol nemcsak a zsoltárokból található történeti motívumokat tolmácsolta, egészítette ki körültekintő figyelemmel, hanem nemegyszer azt is megmagyarázta, milyen szerepet tölthettek be az egyes darabok a héber szertartásban. Isten választott népének magasztalását, iránta érzett rajongását átdolgozásaiba többször vitte bele olyankor is, amikor az eredetiből az ilyen mozzanatok hiányoztak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy bár Bogáti zsoltárait az unitáriusok is énekelték, bizonyos idő múlva a szombatosok sajátították ki, legalábbis psalteriumának ránk maradt régi másolatai mind szombatos eredetű kódexek.⁴

Thordai zsoltárai nem tükröznek héber gondolatvilágot. Ő a zsidó történeti vonatkozásokat a minimumra csökkentette, illetőleg teljesen kiszűrte. A történeti tárgyú psalmusokban felbukkan ugyan Mózes, Áron, Jákob, József neve, az Egyiptomból való menekülés, a pusztai vándorlás néhány mozzanata, szó esik az Úrnak a zsidó néppel tett szövetségéről, de ezek az elemek csak csekély töredékei az eredeti zsoltárok történeti mozzanatainak, melyek Thordainál sokszor teljesen hiányoznak. A 136. zsoltárban pl. az Egyiptomból való kivonulásról, a pusztai vándorlásról és a hongfoglalás küzdelmeiről szóló 10–22. verseket mindössze 3 strófában tömöríti, akkor, amikor egy-egy vers mondanivalóját általában egy-egy strófában tolmácsolja.⁵ Dáviddal kapcsolatosan nem beszél pl. megnevezett személyekről: Saulról, Absolonról, a király udvaráról, embereiről, hanem általánosságban üldözőkről, ellenségről;

¹ Régi Magyar Költők Tára XVII. század 4. Bp., 1967. Sajtó alá rendezte STOLL BÉLA és VARGA IMRE.

² Így említi a szombatosokat az 1610-i besztercei országgyűlés ellenük hozott végzése (EOE. VI. 170.)

³ Vö. VARGA IMRE: Fejezet a 17. századi polgári irodalom történetéből. (Felvinczi György) ItK 1960. 52–4.

⁴ Szenterszébeti Bogáti-k. (1607–8); Péchi Simon ék.-e (1604); Jancsó-k. (1615–8); Kissolymossi Mátéfi János-ék. (1616–1633); Mátéfi János-k. (1620–1634).

⁵ Nagy mennyiségű földrajzi és személynevet hagy el a 68., 108. zsoltárban is.

nem Áron, Izrael népét biztatja, hogy bízzék az Úrban (115,9—10), hanem általánosságban mondja: „Az Istenben legyen csak mű nekünk hűtünk” (25. sor); az Úrnak nem Júda és Sion leányai örvendeznek (97,8), hanem „az Úr népe” (31. sor), s így tovább.

Thordai parafrázisai nem az eredeti psalmusok szövegű fordításai. Az elhagyások, a zsidó történeti vonatkozások kiszűrése, a betoldások, bizonyos mérvű nemzeti és társadalmi elem bevittele azt a célt szolgálták, hogy a zsoldárokat közelebb hozza a kor emberéhez, hogy azok támadási felület szolgáltatása nélkül fejezzenek ki közösségi és személyes érzéseket (vallásosság, hálaadás, könyörgés, panasz, hazafias keserv, az „igaz hit” miatt való üldözés fájdalom, bűnbánat stb.). Létrejööttük a XVII. század eleji történeti helyzet magyarázza, az antitrinitarizmus korabeli erdélyi állapota. Többek között ez is megerősíti azt a feltevélezt, hogy a psalterium forrását nem külföldi, hanem hazai előzményekben kell keresnünk.

Thordai sehol sem tett említést arról, milyen forrásból dolgozott. Egyetlen alkalommal, az 54. zsoldár élén álló nótautalásban hivatkozott idegen szövegutalással lengyel dallamra — Kochanowski 70. zsoldárára —, de csak a versformát vette át, a szöveget nem.⁶ Valamennyi többi versformája magyar, a XVI—XVII. században egyházi éneklésben használt dallam-minta. Amint erre Stoll Béla utalt⁷, ha valamilyen idegen nyelvű verses feldolgozást ültetett volna át magyarra, bizonyára átvette volna a zsoldárok versformáját is, mint ahogy ezt pl. Szenczi is cselekedte.

Az idegen nyelvből való átdolgozás feltételezését cáfolják azok a nyelvi, kifejezésbeli egyezések, melyek Thordai énekei és a zsoldároknak régebbi magyar nyelvű prózai fordításai⁸ között megállapíthatók, illetőleg Thordait Bogáti és Szenczi verses psalteriumához fűzik. A szövegegyezések, kifejezésbeli és képi megfelelések nemcsak egyes fordulatokra, szókapcsolatokra terjednek ki, hanem hosszabb mondatzszakaszokra, néha egész mondatokra.

Annak eldöntése azonban, hogy Thordai közvetlenül melyik zsoldárfordítást használta, igen nehéz. Károlyi ugyanis a zsoldárok fordításában támaszkodott az elődök munkájára, legnagyobb mértékben Heltai zsoldáraitra. Közöttük tehát szövegegyezéseket találunk. Nagyon nehéz megállapítanunk, hogy az egyező részeket Thordai Heltaitól vette-e át vagy Károlyitól. Némelykor Heltai szövegéhez, máskor Károlyiéhoz látszik közelebb állani. Ugyanakkor több fordulata, kifejezése Szenczinél is megtalálható. Közttük olyanok, melyek egybeesnek Szenczinél is Heltaival és Károlyival, de olyanok is, melyek csak Thordai és Szenczi között állnak fenn. Vannak viszont Thordainak olyan szavai, fordulatai, melyek arra mutatnak, hogy ha nem is állott előtte és nem használta Bogáti forrásként, zsoldárai egy részére fejből emlékezett, kifejezései a fülébe csengtek. Legalábbis a párhuzamos helyek jó részét természetesebb ennek, mintsem véletlen egybeesésnek tekintenünk.

A szövegszerű egyezések, nyelvi megfelelések szemléltetésére az alábbiakban példákat idézünk néhány zsoldárból. Először két olyan psalmusból, melyeknek bibliai szövegét Thordai szövegileg híuen tolmácsolta, a 79. és 86. zsoldárból. Az egybevetés megkönnyítéséért Heltai és Károlyi szövegének egy részét a jegyzetben idézzük.⁹

Az 1. versnek megfelelő sorokban:

*Ur Isten a te örökségedben pogánok rohantak,
A te templomod szép eszköziben gazdag sákmányt hántak . . .*

Thordai a *bejöttek* állítmányt cserélte ki a *rohantakkal*; a második sornak eltérése abból következett, hogy a *Jeruzsálem* elhagyásával kiszűrte a zsoldárból a zsidó elemet.

⁶ Vö. PAPP GÉZA: Thordai János lengyel dallammintája. ItK 1966. 208—10.

⁷ RMKT XVII. sz. 4. köt. (Thordai zsoldárainak bevezető jegyzetében.)

⁸ Vizsgálatainkban Heltai Gáspár: Zsoldárok (Kolozsvár 1560) és Károlyi Gáspár: Szent Bibliájának (Vizsoly, 1590) szövegeire terjedtünk ki.

⁹ A 79. zsoldár 1—4 versei, melyek Thordainál az 1—5 versszakoknak felelnek meg:

Heltainál: 1. Ur Isten: A pogánoc bejöttec à te örökségödbe, Megförtöszöttéc à te szent templomodot: Es Ierusalemet kö omlasa töttéc.

2. A te szolgaidnac holttesteket eledelül vöttöttéc az egi madaraknac: à te szentidnec hussát à földi vadaknac.

3. Kiontottác az ő véreket Ierusalem környül mint az vizet: Es nintsen ki eltemesse.

4. Szidalommá löttünc mi szomszédinknac: meuettség és chuffolassa à mi környülünc valóknac.

Károlyinál: 1. Isten be jöttéc az pogányoc az te örökségedbe: meg ferteztetéc az te szent templomodot, és Ierusalemet rakásra rontottác.

2. Az te szolgaidnac holt testeket vetettéc eledelül az egi madaraknac: és az kiket te kegyelmesen szeretz, azoknac testeket az kegyetlen vadaknac.

3. Ki ontottác az ő véreket mint az vizet Ierusalem környül: és nem völt ki el temetné (azokat).

4. Löttünc szidalom az mi szomszédáginknac, neuettség és czufolás azoknac kic környölünc vadnac.

A 2. strófa:

Le ronták a te városod falát, és népét meg ölék,
Szent neved a kik hiven tisztelék, azokat el törlék —

az 1. vers gondolatainak az ismétlése, az ellenség pusztításának festése, Thordai betoldása.

A 3. versszak:

Az te szolgálid holt testek adák égi madaraknak,
És a te szentid holt tetemeket a fene vadaknak.

Az 1. sorban állítmánycsere történt, *adák* került a *vetették* helyébe; a 2. sor közelebb áll Heltaihoz, mivel őt követi a *szentid* átvételével, amíg ezt Károlyi egy teljes mondatral magyarázza: „az kiket te kegyelmesen szeretsz, azoknak testeket . . .”. Viszont a vadak előtti *fene* jelző közelebb áll Károlyi *kegyetlenéhez*, mint Heltai *földije*, mely azonban a héber szövegnek hívebb fordítása.

A 4. versszak:

Ki önték széllyel mint a bő vizet mind az ő véreket,
Nem találhaték, ki el temetné az ő holt testeket.

Eltekintve a *Jeruzsálem* ismételt mellőzésétől, Thordai lényegében a Biblia szövegét szedte verse. Heltainak a vers második részében található jelen ideje helyett azonban Károlyi múlt idejét követte, ami hívebb az eredetihez.

Az 5. strófa:

Az kik még élünk mi szomszédinknak csak szidalmi vagyunk,
Nyavalyánk után környül valóknak csuf beszédet hagyunk.

Thordai a múlt időben álló állítmány helyett jelen időt használ. A *környülünk valóknak* átvétele miatt egy kicsit közelebb kerül Heltaihoz. (Károlynál ugyanis „Kik környülünk vannak” — *verbum finitum* áll *participium* helyett.) A *szomszédinknak* is Heltainál olvasható Károlyi *szomszédáságinknak*-jával szemben.

A további tíz versszakban, a 17. sor: „Kérünk Ur Isten, régi sok *bűnünk* eszedbe ne jusson” inkább Károlyira („Ne emlékezzél meg mi ellenőnc az elebbi *bűneinkről*”), mint Heltaira („Ne emlékezzél meg a mi elein való *hamissagonkrol*”), a 21. sor („*Hogy ne mondgyák azt a pogány népek*: Hol vagyon Istenünk”), viszont inkább Heltaira („*Hogy ne mondgyák a pogánoc*: Hol immár az ő Istenec”), mint Károlyira (*Miért mondanác az pogány népec*: h) vagyon az ő Istenec”) támaszkodik.

A 79. zsolttárnak sem Bogáti, sem Szenczi énekével nincsen olyan szövegszerű egyezése, mely említést érdemelne.

Szövegileg hű tolmácsolás a 86. zsoltár is.¹⁰

Az 1. strófában:

Hajts le Ur Isten a te füleidet, hallgass meg engemet,
Tekints meg szegény szolgálidnak keserves igyemet —

nincs megjegyezni valónk, bár a *Hajts le* Károlyira mutat inkább.

A 2. vsz.:

Őrizd meg az én ártatlan fejem, halálba ne essem,
Tarts meg engem, hogy reménségemet csak te benned vessem.

¹⁰ Thordai 1–5 strófájának megfelelő 1–6 versek:

Heltainál: 1. Hayts ide Wram, a te füledet, es halgas meg engemet, mert nyomorult es szegény vagyok én.
2. Őrizd meg az én lelkemet, mert arttattlan vagyok: én Istenem, te tarts meg a te szolgálidat, ki te benned vettötte reménségét.

3. Könyörüly raytam Wram, mert nap estic te hozzád kiáltoc.

4. Vidamitsad a te szolgálidnak lelkét mert Te hozzád fohászokdic az én lelkem.

5. Mert Wram jó es kegyelmes vagy te: es igen jól tész azzockal, kik tégedet segítségül hinac.

6. Erts meg Wram ez én imadságomat: es figyelmezel az én könyörgésemnecc szauára.

Károlynál: 1. Hayts le Wram az te füledet, halgas meg engemet, Mert nyomorult és szegény vagyok én.

2. Tarts meg az én életemet, mert te szented vagyok, tarts meg én Istenem az te benned bizó szolgálidat.

3. Könyörüly én raytam Wram: Mert te hozzád kiáltoc minden napon.

4. Vidamits meg az te szolgálidnak lelkét, mert az én lelkemet csak te hozzád emelem fel.

5. Mert te Wram jó vagy és kegyelmes: és soc irgalmasságú azokhoz kik téged segítségül hijác.

6. Figyelmezzél Wram az én könyörgésemre, és halgasd meg az én könyörgésimnecc beszédét.

szövege Heltaira támaszkodik inkább, tőle való az intonálás: *Őrizd meg az én . . .*, nála található meg az *ártatlan* jelző és a *remétségemet csak te benned vessem* kifejezés.

A 3. strófa:

*Könyörülj rajtam, Uram, mindennap mert hozzád ohajtok,
Keserves szível, könyvező szemmel látod, mint sohajtok —*

mindennap szava Károlyinál van meg. De Szcenci Albert is használja: „Hozzád minden nap ohaytoc” és ez az egész sor megtalálható Thordainál. Mintha Szcenci inspirálta volna tehát az *óhajtok-sóhajtok* rímpárt.

A 4. vsz.:

*Lám igen kegyes és nagy irgalmu kegyelmes Isten vagy,
Azokhoz a kik hozzád kiáltnak, irgalmasságod nagy —*

második sorának *irgalmasság* szava viszont hiányzik Heltainál, de megtalálható Károlyinál. Megvan Szcenczinél is, mégpedig ugyanolyan helyzetben, mint az előbbi esetben: „Az te irgalmasságod nagy”. Feltehetőleg tőle származik tehát a *nagy-vagy* rímpár ötlete.

Az 5. strófa:

*Hallgasd meg azért könyörgésemet, s érts meg kérésemet,
Lám, nem utátlad semmi veszélyben esedezésemet*

első sorának két kérése közül az első: *hallgasd meg* Károlyinál, a második: *érts meg* Heltainál fordul elő. Ugyanakkor megint érezhető Szcenci zsolttárának inspiráló hatása:

*Halgasd meg azért kérésem,
És nézd meg esedezésem.*

A továbbiakban a zsolttár 11. sora: „*Nincsen te hozzád hasonló Isten, senki nem ér veled*” Heltainál („*ninchen te hozzád hasonlatos . . .*”), a 8. vsz. második sora: „*Csak egyedül vagy hatalmas Isten*” kifejezése szintén Heltainál („*te chac egyedül vagy Isten*”) olvasható, a 10. strófa is („*Uram én rollad teljes szívemből igaz vallást tézek - És mind örökké a te szent neved dütsöitő lések*”) inkább Heltaira („*Tégedet dichirlec Wram én Istenem töllyes szüuemből: es tisztelem à te neuedet mind öröcké*”), meg vissza, mint Károlyira („*Tiztellec tégedet Wram Isten tellyes szüuem szerint: és diczöitem az te neuedet öröcké*”). A 26. sor („*Késén haragszol, hamar könyörülsz, igaz mondo Ur vagy*”) *igazmondója* Heltainál van meg, a *késén haragszol*-hoz azonban Károlyi „*haylando vagy az kegyelemre*” közelebb áll, mint Heltai *tűrő* szava. Ez utóbbi kifejezésnek Bogátinál „*haragra késő uagi*”, Szcenczinél: „*Haragra késedelmes*” felel meg, a szó használatának ötletét ők is adhatták. Thordai 29–30. sora („*Ez te szolgálának adgy erőt, kinek nyavalyáját érted — Az te én hozzám való kedvedről mutass bizonyos jelt*”) megint Károlyira („*adgyad az te erödet az te szolgálának*”) — „*esmértesd . . . az te hozzám való jó akaratodat*”) emlékeztet jobban, mint Heltaira („*à te eröddel erössitsed à te szolgálát*”) — „*tegy chodat én raytam az én iómra*”).

Természetes, hogy amikor Thordai szövegileg nem tolmácsolja hiven az eredeti zsolttárt, parafrázisai kevesebb párhuzamot mutatnak Heltai és Károlyi prózai fordításaiival. Ugyanakkor több a Bogátira vagy Szcenczire (néha mindkettőjükre) emlékeztető hang.

A 84. zsolttár 1. vsz.-a pl. messzire került mind Heltaitól, mind Károlyitól, de hangütése, intonálása igen közel áll Szcenciéhez.¹¹ Több versszakban itt is vannak olyan szavak, kifejezések, melyeket Heltainál is, Károlyinál, vagy legalább egyiküknél megtalálunk.¹² Egy adott szöveget lehet több fordítónak is azonos szavakkal, kifejezésekkel visszaadni. Az egyezések, megfelelések ugyanannak a héber szövegnek a tolmácsolásából folynak, és lehetnek véletlenek vagy még inkább: szükségszerűek. Heltainál és Károlyinál azonban a fecske és a veréb fészket *talál* magának, „*mellyben helyhezesse az ő fiait*”, a Jeruzsálembé zarándokló hívek *kutat ásnak* (Károlyinál: „*eső viznek*”). Ha ugyanez a passzus Bogátinál: „*feczke házat rak, hol apro*

¹¹ Thordai: Tellyes *gyönyörűséggel*
Rakva lelki nagy örömmel
A seregek Istenének háza
Szcenci: Oh *seregeknek Istene,*
Melly *kedves gyönyörűsége*

¹² A Thordainál található szavak, szókapcsolatok, melyek egyeznek a prózai zsolttárokkal: *oda kívánkozom; boldogok azok ott laknak valakik; fecskeis, Fészket rak még a verébis; boldogok, A kik a te templomodban laknak; fel menvén . . . Kutat ásván, abban vizet lelnek; Mert jobb ott sok ezer napnál egy nap; az Ur háza küszöbín; Uram seregek ura*

madárnak fiat *kölni* hadnak”, Szenczinél: „honnyában *költ* az fecske” megfogalmazásban olvasható, akkor Thordai soraira:

Ime ott a fecskeis,
Fészket *rak* még a verébis
Melyben szépen félelemnélkül *költ* —

feltehetőleg nem a biblia szövege hatott (itt valóban házat *találnak*, hová fiaikat *helyezik*!), hanem a verses zsoldár szövegére való visszaemlékezés. Így emlékezhetett Bogáti szavaira: „*kutakat ásnak*, holot *meg telepednek*”, mikor ezeket a sorokat megszerkesztette:

Nagy sereggel fel mennek,
- Az utban *megh telepednek*,
Kutat ásván abban vizet lelnek.

A szövegileg hűen átültetett fordítások és a szabadabb tolmácsolások közt kb. a középuton áll a 2. zsoldár parafrázisa. Az eredeti gondolatmenethez simulva Thordai számos gondolatritmust vitt az énekbe. Szövegszerűleg a kifejezések egy része itt is megtalálható az előzményekben, a prózai és verses átültetésekben.

Az 1. vsz. *pogányait* emlegeti Heltai, Bogáti, Szenczi, de terveik céltalanságáról csak Károlyi, Szenczi beszél. A *fene* vadhoz való hasonlításuk viszont feltehetőleg Heltaitól származik, a pogányok ugyanis őnála *fennélkődnek*.

A 2. strófában említett királyok Károlynál csak összegyűlnek és tanácsot tartanak az úr ellen, Bogátinál fenyegetnek, Szenczinél Dávidra (= Krisztusra) támadnak. Thordainál *felkeltek*. Ehhez legközelebb Heltai *feltámadnac*-ja áll.

A 10. sor „*kötele*t szaggassuk el” kifejezése közös, de az igát Heltai *veti el*, Thordai *veti le*, Károlyi, Bogáti *terázza*, Szenczi *eltrontja*.

A rövid 4. versből (Heltai: „A ki mennyekbe lakic, meg meueti: Es az Wr meg chuffollya öket”) Thordai 8 sort csinált, benne természetesen szerepel az eredeti vers minden szava

A 17–18. sor:

Meg riasztja őket nagy haragjában,
Kemény szót szól ellenek busultában

elemei közül a *harag*, *busulás* (Heltainál: indulat) megvan Károlynál. Szenczinél megtaláljuk a *megriasztja*-t (ennek megfelelője Heltainál: megháborítja, Károlynál: meg röttenti). A *kemény* szó Szenczinél *kemény beszéd* változatban, Heltainál *kemény indulat* formában jön elő.

A felhozott példák talán eléggé mutatják, milyen nehéz Thordai közvetlen forrásáról beszélni. De hogy idegen verses psalteriumból nem dolgozhatott, ezt az idézett példák kétségtelenné teszik. Legtöbbet Heltaitól, illetőleg a belőle sokat merítő Károlyitól vett át,¹³ de hatott rá Bogáti és Szenczi is.

¹³ Hogy néha hosszabb mondatszakaszokat, fél sorokat szóról-szóra átemelt a zsoldárok prózai fordításából az 1–100 zsoldárokra vonatkozólag az alábbi szövegegyezésekkel bizonyítjuk. (A prózai szöveg idézésekor Károlyit adjuk.)

16. zsoldár 41. sor: Mert a koporsóban nem hagyod lelkemet

Kár. 16,10. „Mert nem hagyod az én lelkemet az koporsóban”

17. zs. 21. sor: Az te szárnyad alatt oltalmaz engem

Kár. 17,6. „oltalmaz meg engemet az te szárnyaidnac árnyéka alatt.”

18. zs. 57. sor: Az Isten övedzett fel engem erővel

Kár. 18,32. „Az Isten övedzett fel engemet erővel”

Uo. 89–90. sor: ... az pogánok között, Uram, téged dicsérek // Az te nagy nevednek mind ez világ előtt tiszta szüvel éneklek

Kár. 18,49. „diczérec tégedet Wram az pogányoc között, és az te neuednec éneklec”

22. zs. 16–17. sor: A m'atyáink benned biztak // Biztak és meg szabadultak

Kár. 22,4. „Az mi Atyáinc te benned biztanac, biztanac és meg szabadítottad őket.”

26. zs. 1. sor: Itélj meg, Uram, engemet

Kár. 26,1. „Itélly meg engemet Wram”

30. zs. 12–13. sor: A koporsóból lelkemet // Vissza hozád s életemet

Kár. 30,3. „Wram ki hoztad az koporsóból az én lelkemet, meg eluenuitöttel”

37. zs. 37. sor: Tanácsot tart a hűten (= hitetlen) az igaz ellen

Kár. 37,12. „Tanácsot tart az hitetlen az igaz ellen”

38. zs. 1. sor: Uram engem busultodban / ne fedj ...

Kár. 38, 1. „Wram ne fedgy meg engemet az te busulásodban”

41. zs. 29. sor: Ellenem suttognak és gonoszt gondolnak

Kár. 41,7. „én ellenem susognak, és én ellenem gonoszt gondolnac”

59. zs. 1. sor: Szabadíts meg Ur Isten sok ellenségimtől.

Kár. 59,1. „Szabadíts meg engemet az én ellenségimtől én Istenem”

61. zs. 1. sor: Tellyességgel Istenben nyugszik lelkem.

Kár. 61,1. „Czac az Istenben nyugoszic az én lelkem”

69. zs. 1. sor: Tarts meg Ur Isten engemet / Mert

Kár. 69,1. „Tarts meg engemet Isten, mert ...”

Hogy Bogátit használta, többek közt az is mutatja, mintegy¹⁴ 20 zsoltárának dallam-utalása szerint több ízben versformát, strófaszerkezetet vett át tőle. Ezen túlmenően, amint erre már eddig is hivatkoztunk, egyező kifejezések, azonos fordulatok és képek találhatók közöttük olyan esetekben, amikor a megfelelések csak kettőjük közt állnak fenn, közösen eltérve Heltaitól, Károlyitól, Szenczitől. Illusztrálásukra még néhány esetet bemutatunk.

A 73. zsoltár 65—66. sorában Thordai így énekel:

Hasznos igen az *Istennel jární,*
Igaz hűttel *mindent tőle várni.*

Az *Istennel jární, mindent tőle várni* csak Bogátinál olvasható ugyanennek a zsoltárnak a befejező részében:

Mint egi barátommal, *Istenemmel iartam,*
Azert *tőle uarok minden iot és uartam.*

A 74. zsoltárban a jeruzsálemi templomban az ellenség mindenhol *ordít*, náluk kettőjüknél: *kiáltozik* (Thordainál a 6., Bogátinál az 5. vsz.-ban).¹⁵ A 77. zsoltár imádkozója kezét kiterjeszti (Szenczinél: feltartja), náluk:

Könyves szemmel *két kezem fel emelem* (Thordainál 4. sor),
Ket kezem emelue te hozad ohaitok (Bogátinál 6. sor)

Thordainál többször is előfordul ez a fohász: „*hogy épüljön szegény hazánk*”. Megtaláljuk Bogátinál a 80. zsoltár befejező részében:

Seregek *Vra*, immar terj hozzank,
Bününket boczasd meg, *epüljön hazank.*

A 104. zsoltárban csak kettőjüknél fordul elő, hogy az emberek *életet keresnek* (= dolgoznak), hogy Isten *abrákot* ad, mert megnyitja *markát*. A 106. zsoltárban a zsidók magukat Baal Peorhoz adják, náluk:

Szivők ismét álnokul undok *bálványhoz* csatlák (Thordainál 55. sor),
Esmet az baluanhoz ő magokat köték (Bogátinál 89. sor).

Szinte azonos szavakkal festik a 107. zsoltárban a viharzó tengeren hanyódó hajósokat 3 egymást követő strófán át. Thordainál (15—17. vsz.):

Ugy tetszik, hogy az nagy habok vélek az eget ütik . . .
Nints semmi észek, mint a *rézerek* tántorog inok, *szedeleg fejek és reszket a testek . . .*
Le csendesíti a nagy *szélvészet*, a tornyos *habot le szállítja . . .*

Bogátinál (15—18. vsz.):

Meg bomol az tenger, *az habok* fel kelnek, *ugi tecik, hogi* az magas *egehet ütik . . .*
Ezen mind el halnak, minden *testek rezket*, minden fele kapnak es bolondulnak,
Mint im az *rezegek* ugian *szedelegnek*, talpokon sem alhatnak . . .
Az Vr raiok tekint, *haboknak* paranczol, *szallittia az szelueszet . . .*

A fentiekhez hasonló példák számát, melyeket 6 zsoltárból emeltünk ki, még számos mással lehetne megtoldani. Közük olyanokkal, melyek változatlanul vagy csekély változattal Szenczinél is megtalálhatók, amikor is nehéz eldönteni, Bogáti vagy Szenczi inspirálta-e Thordait — noha ezek az esetek is végső fokon lehetnek Thordai saját invenciói.

71. zs. 19. sor: Siess hozzám Ur Isten, te vagy mert csak segítőm, / Szabadíts meg

Kár. 71,5. „Isten siess én hozzám, én segedelmem és szabadítom”

79. zs. 6. sor: Önts nagy haragod a pogány népre, a mely téged nem fél

Kár. 79,6: „Önts ki az te haragodat az pogány népekre, kic tégedet nem esmérnek”

80. zs. 55. sor: Térj meg seregek Istene

Kár. 80,14. „Seregeknek Istene térj meg kérlec”

86. zs. 1. sor: Hajts le Ur Isten a te füledet, hallgas meg engemet

Kár. 86,1. „Hayts le Wram az te füledet, halgas meg engemet”

86. zs. 5. sor: Könyörülj rajtam Uram, mindennap mert hozzád óhajtok

Kár. 86,3. „Könyörülj én raytam Wram: Mert te hozzád kiáltoc minden napon”

86. zs. 20. sor: És mind örökké a te szent neved dűcsöítő lészek

Kár. 86,12. „és diczőitem az te neuedet örökké.”

¹⁴ A Thordai-zsoltárokat tartalmazó kéziratokban ránk maradt nótautalások nem mind származnak kétségtelenül Thordaitól.

¹⁵ Ugyanitt 2 versszakkal arrébb csak náluk találkozunk a *csattog* igével.

A 86. és 84. zsolttárral kapcsolatosan láthattuk, hogy Szenczi sorai, rímei felbukkannak Thordainál. A 136. zsolttárban is egészen Szenczi

*Diczerjétec az Urat,
Mert ő jo kedvet mutat . . .*

intonálásának hangulatát kelti Thordai átültetése:

*Dicsérjétek az Urat,
Mert ő ad minden jókat,
Örök irgalmat mutat . . .*

A 124. zsolttárban valószínűleg Szenczi *vala* ("Az nagy ár viz reánc rohan *vala*") rímje sugallta Thordait, hogy a 3. vsz.-ban a zsolttár feltételes módját megváltoztassa, és az egyebütt olvasható *volna* helyett *ő* is ezzel éljen:

*Árviz erejek *vala*,
Szintén el nyelnek *vala* . . .*

Valószínűleg reá kell visszavezetnünk a 130. zs. 28. sorának („Inkább hogy nem a strása az virrattát”) *virratta* szavát, mely egyebütt 'hajnal', 'reggel' formában szerepel, csak Szenczi írja:

*Mint az verraszto éyjel
Az virrattát várja.*

Szenczi Molnár Albert versformáinak gazdagságával is ihlető hatást gyakorolhatott Thordaira. Feltehetőleg az ő példája lebegett előtte, amikor aránylag sokféle „nótát”, 39 versformát, köztük 8—12 sorból álló komplikált strofaszerkezeteket vett át a magyar énekköltészet hagyományos dallamtárból, és ezekben, mint ahogyan Szenczi is tette, bonyolult rímkepeket alkalmazott.¹⁶ Ugyan Thordainak csak egyetlen éneke, a 147. zsolttár megy vissza — közvetve Szenczi 23. zsolttárának dallamára, versformájára, de valószínűleg Szenczi fejlett versechnikája ösztönözte, hogy modernebb ritmusú, változatosabb, dallamosabb verselésű énekeket szerkesszen, tartalmukban és formájukban egyaránt modernebb zsolttárokhoz hozzon létre Bogáti psalmusainál.

A tartalmi korszerűsítést elsősorban a zsidó szellem kiszűrése jelentette. Formai újításait, kifejező eszközeinek újszerűségét pedig zsolttárainak azok a stíluszajátosságai és Thordai verselő eljárásának azok a vonásai mutatják, melyek őt az újsztoikus írók irodalmi stílusirányzatának, a manierizmusnak legjellegzetesebb képviselőjévé teszik a XVII. század eleji magyar költészetben.

Klanczay Tibor mutatott rá egyik tanulmányában azokra az összefüggésekre, melyek a későreneszánsz ideológiai irányzatát, az újsztoicizmust és írónak stílusteremtéseit, a manierizmust jellemzik.¹⁷ Ez az írói csoport nálunk elsősorban nemesi és főnemesi körökből verbuválódott, de mind a sztoikus ideológia, mind a vele együtt jelentkező manierista stílus túlterjedt az osztályhatárokon. Voltak képviselői a polgárságban is, legszámosabban éppen az antitrinitárius körökben, a kolozsvári polgárok, értelmiségiek között. Ebben a környezetben nevelődött és működött Thordai János is, Epiktétosz *Encheiridion*-jának magyar fordítója.¹⁸

Thordainak egy 1632-ben sajtó alá rendezett antitrinitárius munka elé írt előszavában ugyanazok a distinkciók tűnnek fel, melyekről az *Encheiridion*-ban van szó: a belső és a külső javak kategóriái. A belső jók: „az itélet, az eszesség és az isteni dolgokban való bölcsesség”. A külső jók: „az emberek előtt való kedvesség, az böcsület, az tisztesség és a méltóság”. Csak e kettő birtokában lehet az ember „mind a külső törvényekben, s mind az Istennek törvényében” „értelmes és szentül okos minden hiveknek hasznára”.¹⁹

Míg a kiadványnak az előszavában az epiktétoszi tanítás, bizonyos mértékben a sztoa tartalmi jegyeivel találkozunk, az utána álló *Könyörgések* bizonyos mértékben annak formai jegyeit, a manierista stílus sajátosságait mutatják. Bár a rövid lélegzetű imádságok mondatai tartalmilag nem komplikáltak, szerkezetileg is jól áttekinthetők, mégis akad bennük néhány manierista stíluszajátság: többszörös alá- és mellérendelés, érzéki hatás keltésére törekvő kifejezés („erőtlenységünkben megvastagítottál”, „az rothadó test hívságos kívánsága”), komp-

¹⁶ Vö. a 22, 37, 42, 46, 54, 57, 59, 69, 97, 113, 124, 127, 136. zsolttárok változatosan rímelő, különböző szótagszámú sorokból álló strofáit. — Heterometrikus sorokból álló strofákat találunk 54 zsolttárban.

¹⁷ A magyar későreneszánsz problémái. Reneszánsz és barokk. Bp., 1961. 333—4.

¹⁸ KESERŰ BALINT: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. Acta Hist. Litt. Hung. Szeged, 1963. tom. III. — Uő.: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. Acta Hist. Litt. Hung. Szeged, 1966. tom. VI.

¹⁹ Thoroczkai Máténak: Az Keresztyeni Üdvességes Tudománnak a' Régi és Uy Testamentom szerint egyben summáltatot értelme (Kolozsvár 1632. — RMK I, 623.) elé írt előszóból. — Vö. KESERŰ BALINT: i. m. Acta Hist. Litt. Hung. Szeged, tom. VI. 21.

likált jelzős bővítmény („az te vigasztaló, bátorító és minden igazságra vezérlő szent lelked”), egynemű bővítmények halmaza, stb.²⁰

* Bizonyos, hogy Thordai nem azért ültette át a zsoltókat magyar nyelvre, mert azok tanításai nagyrészt egybeestek az általa nagyra értékelt sztoa etikájának erkölcsi szabályaival, legalábbis azok egy részének voltak keresztény pandanjai. A zsolttárparafrázisok — az eredeti zsolttárok szellemének megfelelően — kevése értékelik e világ javait, a gazdagságot; ezeknek, a világi dicsőségnek megvetésére biztatnak, az élet rövidségére, a biztos halál bizonytalan órájára, a világi dolgok állhatatlanságára figyelmeztetnek. Kifakadnak a kevélykedők, a csalárdak ellen, istenes életre, jócselekedetekre, a szegények és elesettek iránti irgalmasságra tanítanak. Olyan erényekre, melyek összhangban állnak a sztoikus életelvekkel. Thordai szívesen elidőzik a tanítózsoltárok gondolatainál, azokat továbbfűzve több újjal toldja meg őket, új versszakokkal bővíti az eredeti szöveget. A 39. zsolttár általa betoldott 8—9. strófájában a földi javak bizonytalanságát így fejezi ki: „a szerencse két kézzel földhöz csap”. A 49. zsolttár betoldott versszakjaiban ilyen gondolatokat olvashatunk:

Mindent bölcsen tanítok, mit ítéljen jónak,
Meg mondom a bölcsesség útára mint jutnak,
Világ meg utalása kezdeti ez utnak.

A „világ megutalásának” istenes rendeltetése van az énekben, de ez a fajta bölcsesség erősen emlékeztet a sztoa bölcs emberéére, annak gonddal, veritékkel megszerzett belső nyugalmára.

Bizonyos tartalmi rokonságon túlmenően sokkal inkább a sztoikus írók követőjévé, manierista költővé teszik Thordait nyelvi eszközei, elcsodálkoztató képei, meglepő asszociációi és szótársításai, bizarr rímleleményei, a rimektől indukált modorosságai.

Az eredeti zsolttárakban is szép számmal található párhuzamos gondolatok meg a többszörösen (kettőtől nyolcig!) összecsengő sorok arra ösztöklétkék Thordait, hogy szaporítsa, variálgassa a zsolttárok gondolatait, újakkal bővítsa a meglévőket vagy a megütött hangnemben logikusan hozzájuk kapcsolódva továbbvigye őket. A nagy számmal idézhető példa helyett a 140. zsolttárra utalunk, mint a gondolati ritmusok tervszerű, következetes megvalósítására. A 12 versszakon át négyes csoportosításban szabályosan ismétlődő gondolatok, mint megannyi hullám — a szorongatott ember könyörgései — ostromolják Istent.

A gondolatismétlés egyik módja nála, hogy a gondolatpárok egyikét több apró elemből részletező felsorolással rakja össze. Így a 26,10.-ben kifejezett gondolat: „Mert az ő kezekben ünnyeg, és az ő iob kezec rakua aiandékocskal” nála így hangzik:

Az kiknek szívök nagyra vágy,
Fogok árvát, özvegyet rág,
Kezek dul, ront, öl, foszt és vág,
Lábok egy bünröl másra hág. (37—40. sor)

A harmadik sorban a csupa egytagú szavakból álló állítmányoknak hangulatteremtő rendeltetése van: mint pörölycsapások zúdúlnak az áldozatra.

A felsorolással Thordai körülírja, több oldalról részletezi, intenzitásban és kiterjedésben fokozva mutatja be a történet mozzanatait:

Minden nap irul orcánk és pirul,
A ki hol talál, rajtunk főt csóvál és mindenütt hurit,
Bosszuságunkra, gyalázatunkra nagy szégyenben borit.

(44. zs. 24—26. sor.)²¹

Az ellenség:

Mint az éh oroszlyán el szaggat, tép és nyó,
Szive nem hus, hanem kemény acél és kő,
Ártatlan vérben forr, buzog, rotyog és fő,
Tüzzel, vassal kerget, mint fene vad ugy jó. (7. zs. 9—12. sor.)²²

²⁰ Thordai prózastílusának bemutatására idézzük az Estvéli Könyörgés egy mondatát:

„Halákat adunk te szent Felsegednek, szent Fiadnak az mi Urunk Iesus Christusnak általa, hogy minket születésünknek napjától fogván, mind ennyi sok keserves változásokban, nyavalyákban, háborúságokban, szent szárnyaid alatt kegyelmesen meg őriztél, és oltalmaztál, ez napnak folyasaban-is velünk voltál, életünket meg tartottad kegyelmesen, lelkünket-is az te vigasztaló, bátorító és minden igazságra vezérlő szent lelked által meg oltalmaztad minden iszonyu vétkektől, melyekre az te hivednek család ellensége az Sátán indíthatot volna minket, meg világosítottad Ur Isten az mi vakságinkat, és az te szent törvényednek ösvényére vezérelven minket, erőtlenségünkben meg vastagítottál, felemlünkben meg bátorítottál, meg jelentetted az ördögnek bünre indító számtalan sok csalárdságát, ez világnak álnok hízlekedését, az rothadando testnek hívságos kevélyságát.”

²¹ Károlyi 44,15. „Az én gyalázatomban naponként előtted vagyok, Es az én ortzámnac pirosága elburított engem.”

²² Károlyi 7,2. „Hogy el ne ragadgya mint egy oroszlyán az én életemet, el szagassa”

A párhuzamos gondolatoknak ismétlésszerű, szóhalmozással való kifejezése magában még nem manierista stílussajátság. Azért szóltunk róla, mert Thordainak egyik leggyakrabban alkalmazott eljárása, és mert ebből erednek stíluséktípusai. A párhuzamos gondolatok kifejezésére törekvő szándék szülte Thordai bizzar képzetársításait, meghökkentő képi és nyelvi invencióit, bravúros, de furcsa, szokatlan rimleleményeit.

Az 5. zoltárnak az ellenség jellemzésére szolgáló 9. versét: „Mert ninczen az ő száikban igasság, szüőc merő álnokság, torkoc meg nilt koporsó, nyeluőckel hizelkedne” Thordai 2 versszakban adja vissza. Már az is erőltetett, hogy az ellenség foga úgy csikorog, „mint a meg nem kent kút gárd”, bár magában a nyikorgó kútgém természetes, életből vett hasonlat, és Thordai a csupa egytagú szavakkal még az akadozva, csikorogva, nyikorogva működő kút hangulatát is fel tudja kelteni.²³ De amilyen természetes az ellenség nyelvének az éles bárdhoz hasonlítása, annyira mesterkélta a csikorogó fogaknak fenti hasonlata. És még mesterkétebb, már értelmetlen is, mikor azt mondja az ellenségről ugyanitt, harmadszori gondolatismétlésként: „Halálos *practica*, meg *döglett patika* szivekben az álnokság” (24. sor). Miközben a zoltár eredeti gondolatát (mely sokszor már maga is párhuzamos gondolat) a többszörösen összecsendő, bőbeszédűsége ingerlő strófaszerkezet miatt újabbakkal megtoldva Thordai igyekszik minél változatosabban, leleményesen kifejezni, a képek feltalálásában, az asszociációk teremtésében elméssége nemegyszer válik mesterkéltté.

A 102. zs. 11. verse az életet rövidege miatt a fűhöz, árnyékhoz hasonlítja. A fűhöz való hasonlítás előfordult azonban már ezt megelőzőleg is a 4. versben és a neki megfelelő 5. versszakban Thordai is élt vele. A 12. strófában nem akarja megint alkalmazni az előbbi hasonlatot, csak egyik elemét veszi át:

Az én életem, mint futó árnyék oly.

Az *oly* sorvég meglepő gondolatársításra vezet: mint a ruhát, úgy emészti életét is a *moly*. A hamar megszáradó fűhöz, a futó árnyékhoz képest azonban a *moly* lassan pusztít, pedig a strófát lezáró 3. sor, mely mintegy az előző kettő mondanivalóját foglalja össze, a kinnal folyó élet *rövidségét* húzza alá:

Fotton fogyok, mert belém esett a moly,
Rövid életem kénommal folyton foly.

Az *oly-moly-foly* rímekor tagjai más-más szócsoporthoz tartoznak, értelmi és mondattani különbözőségeit kifejező szók. A sorok ütemezése — az első sorét még az inverzió is segíti — sem rossz, ennek ellenére az egész strófát erőltetettnek érezzük.

A rímtől inspirált képalkotásnak ez a zoltár még több jellemző példáját szolgáltatja. Itt ugyanis Thordai 24 versszakon át kivétel nélkül egytagú rímet használ minden sorvégén. A 22. versszakban éppen a kötőszó, a *hogy* kerül sorvégre. Ez kényszeríti Thordait egy merész szóösszevonásra: az *árvizből* és a növénybetegséget jelentő *ragyából* csinált *ár-rogy* szót rimelteti az előző sorvégekkel:

Ugy tetszik vala a mű életünk *hogy*
Nagy inségünkben immár szintén el *fogy*,
Életünk felén üte meg az *ár-rogy*.

Így keletkeztek nagy számmal Thordai gondolatársításaiban mesterkélta hasonlatok, bizzar metaforák. Az éjszaka után a hajnal számára „szép tejként fehérlik”.²⁴ A bűn miatt szeme nem lát, olyan, mint a „megsetétült erkély”.²⁵ A büntelen ember Isten kedvében rak fészket és ott jót költ, nem vétet.²⁶ Rafináltság, csak nehezen, értelmi erőfeszítéssel kibogozható

²³ Az egész 9. vsz.:

Torkok nyílt koporsó, nyelvek hazug és csalárd,

A fel mézárásra meg kőszorúlt éles bárd,

Feszengetik magok, csikorog a fogok, mint a meg nem kent kút gárd. (25–27. sorok.)

²⁴ Tiéd a fekete éj,

A naps, mely mint a szép téj

A piros hajnal után fehérlík,

Általad a nyár hevít, a tél penig derít. (74. zs. 14. vsz.)

Károlyinál a 16. vers: „Tiéd az nap, az északais tiéd: te formáltad az világosságot és az napot.”

²⁵ Szemem nem láthat, meg setétült erkély,

Bűnöm soksága, mint az nagy tenger mély. (40. zs. 51–52. sor.)

Károlyinál: 12. vers: „kőnyűl fogtác (I) engemet az én hamisságimnac büntetési, hogy azokat szememuel el nem lephetem”

²⁶ Sok veszedelem követi a vétet,

A bűn szolgálat s-ád halálos étet,

A ki az Isten kedvében rak fészket,

Költ jót, nem vétet. (32. zs. 15. vsz.)

Károlyinál 10. vers: „Soc bánati vadnac az hitetlenec, de az ki bizic az Wrban meg környékezi azt az ő irgalmassága”.

mondanivaló van abban a hasonlatsorozatban, melyben az életet egyebek közt a tűzön függő üsthöz hasonlítja, a szoltározót a rágalmazás úgy „kesergeti”, mint a füst, annál is inkább, mivel a sorok túl vannak terhelve a költői alakzatokkal:

Esztdöm száma, nyavalyám váma; vagyok mint pára, mint tűzön függő üst,
Fogyat a bosszu, emészt, mint a szu, a rágalmazás keserget, mint a füst.

(39. zs. 11—12. sor)²⁷

Van amikor a biblia szövege adja tolla alá a szót. Pl. „Olyanná tészed őket, mint az tűznec kemenczeitél az te haragodnac ideién” (Kár. 21,8.). A tűznec kemecéjéről az isteni ítélet jelképeként van itt szó a király ellenségeire vonatkoztatva. Thordai ezt a birtokosjelzői viszonyt elemeire bontja, két tagból álló hasonlatot formál belőle — elmés rímjátékkal. A leválasztott tűzből tulajdonságjelzőt csinál, és a kemencétől indukált medence elé teszi, de a kemencét is ellátja kvalitatív jelzővel; az ellenség:

Mint a mész kemence vagy tüzes medence, ugy meg reped,
Haragos szemedtől, iszonyu tüzedtől mind meg eped.²⁸

A meglepő gondolattársítások azonban legtöbbször nem a héber szoltárok ihletéséből születnek, hanem Thordainak, a manierista költőnek, stilsztának az invenciói. Így mondja az Istenre: „Te vagy koronám, arany boronám” (39. zs. 22. sor); a bűnös emberre: „Olyan vagy mint az éles borotva // Vagy mint a mély víz morotva” (52. zs. 17—18. sor); az emberekben nem bízik, „Mert minden erejét fogja bé föld moha // Semmit abban nem ért, földnek hogy ő doha” (146. zs. 6—7. sor). Meghökkenítő asszociációi néha átlépik az elmésség határát, és a fejtörés sem vezet el bennünket a rím által inspirált sor megnyugtató megfejtéséhez. Így marad értelmetlen, mikor az elfutott királyokról szólva azt írja:

Féltekben szívök oly, mint az hideg jegek,
Népeknek fejeken ülnek örök szegek (68. zs. 43—44. sor).

Noha bibliai alapja van az alábbi soroknak, inkább tetszik halandzsaversnek, mint egy istenes ének részének ez a strófa, mely az ellenséget így átkozza:

Mint a nyálas romlott csiga,
Vagy mint a mocsárnak higa,
Rontsa meg őket az iga,
Legyenek csak csiga-biga. (58. zs. 8. vsz.)²⁹

Számos példát lehetne idézni annak illusztrálására, hogyan indukálja a rím a párhuzamos gondolatok kifejezésében a szokatlan képzetársítást, mint pl. az

Én te néked szent Ur Isten könyörgök,
Mint szegény hű szolgád elődbe görgök (116. zs. 49—50. sor)

sorokban, ahol a görgök sorvégé a megelőző sorvéggel való összecsengés eredménye.

Ugyanígy cseng tovább egy másik szoltárban az örvendek - rendek sorvégé az utána következőkben:

Uram, ha kedvedből ki nem rekedek,
Sok népeket rut vétkekből ki kenedek. (51. zs. 43—44. sor)

A rímek összевálogatásában nemegyszer sikerült Thordainak hängulatébresztő, érzéki effektusokat keltő hanghatást elérnie. A szoltáros éneke, Istent dicséző szerszáma szépen zeng az alábbi csengő-bongó sorokban:

Az énekek hangja zeng,
Az anyaszentegyház meg cseng,
Minden fülben dicséret mondás zug,
Harsog az orgona hangja és bug (42. zs. 9. vsz.).

De néha a hanghatásra törekvés annyira rafinált, hogy kírímekhez vezet. Nagymérvű modorosságot érzünk pl. az alábbi strófában a folyékony *l*-ek, a sziszegő *sz*-ek és *s*-ek, a pattogó zárhangok és a magas nyelvvállású *ü*-k mesterkélt sűrítése miatt:

²⁷ Az alapul szolgáló versben Károlyinál csak ennyi: „Imé egy tenyérnyiué tötted az én napimat és az én időm vgy mint a semmi te előtted.” (39,6).

²⁸ Ismeretes Rimaynak a fentire emlékeztető rímokra — de szerelmes versben: *szelence* — *kemence* — *Velence* (Én édes Ilonám... ECKHARDT: Rimay ÖM Bp., 1955. 16. sz.)

²⁹ Károlyi 58,8. „Mint az czigá el oluaduán el mulnac”.

Mint az áspis kigyó füle,
Melyet bűbájol a szüle,
Hogy a törvénytől el hüle,
Füled ugy meg süketüle (58. zs. 4. vsz.).³⁰

Thordainak a sokszor öncélúságig vitt virtuskodó rimjátékai, illetőleg a rímeknek gondolateltető, képteremtő funkciója a manierista költők stílusának, kifejezési eljárásainak egyik legfőbb jellemzője. Hasonló, de nem ennyire túlzásba vitt eseteivel találkozunk Rimay költészetében, a *Rimay—Madách*-k. szerelmes verseiben.³¹ Újszerű azonban, hogy ezeket Thordai nem világi, hanem vallásos énekekben alkalmazza.

Manierista verselő rutinját ékezen szemléltetik a korabeli magyar költészetben mindenképp felülmúló nagyszámú egytagú rímei. Ebben a tekintetben messze felette áll az „egy-két szótagos szavakból összehozott rimjátékok” korabeli „nagymester”-nek, Rimay Jánosnak.³² Nem számítva az ugyanannak a szónak ismétléséből adódó, a fel-fel, le-le, meg-meg, is-is stb., valamint az egyedül álló egy szótagos rímeket, 283 esetben találkozunk háromtól nyolc soron át húzódo egy tagú rimbokorral, ezen felül 104 esetben ilyen rimpárral, de nem vettük ekkor számításba a mintegy 100 sorbelseji egytagú rimpárt. Mindössze 20 zsolttár van a 151-ből,³³ melyben nem alkalmaz egy szótagos rimpárt vagy rimbokrot. 7832 sor végéből 1228 végződik ilyenre, verssorainak csaknem 16%-a, míg Rimaynál ez nem éri el a 7%-ot.

Leggyakoribb rimbokor-elemei: két — fél — él — szél — vél — lél — cél — nyél; jel — kel — el — szel — fel — kell; nép — szép — ép — tép — kép — vész — kész — lész — rész — néz; vagy — nagy — hagyj — adj; vár — zár — jár — kár — már — bár — nyár; árt — kárt — járt — várt — zárt. Ezekre láthatott példát az elődök és a korabeli költők verseiben, de részben a bibliai szövegtől indítva is eljuthatott hozzájuk belső fejlődés eredményeképpen. Így keletkezettek pl. a rimayosnak³⁴ érzett *ezüst — füst — üst* sorvégek a biblia inspirációjára (Károlyi 12,6.: „Az Wrnac beszédi tiszta beszédec, mint az kohban megpróbáltatott és hetszer meg tisztítatott *ezüst*”):

Mint a próbáltatott *ezüst*,
Melyet meg nem rutit a *füst* (12. zs. 39—40. sor).

A 102. zsolttár 4. vsz.-ában még túl is tesz Rimayn; a *füst — üst* mellé harmadik tagként a strófát lezáró mértékhatározót, a *küst* párosítja:

Mert az én napom el enyészik, mint *füst*,
Tetemem hevül, mint tüzön függő *üst*,
Meg fojt az kén, ha nyugvást nem hagysz egy *küst*.

Rimay: *Oh szegény megromlott* kezdetű éneke ismert rimbokrának (*nép — szép — kép — ép*) elemei 12 Thordai-zsolttárban is feltűnnek.³⁵

A belső vagy sorvégi rím, a sorok ritmusa mondatszerkesztésére is gyakran befolyással van. Miattuk felforgatja a mondatok szokott rendjét, a mellékmondatot igen gyakran beékeli a főmondatba:

Ők az Ur Istent, ha adhat mindent, meg késérték és sokszor meg próbálák,
Melyért haragját, bosszuállását, veszedelmekre a pusztán találták (95. zs. 19—20. sor).

Így válnak sokszor mondatai rendezetlenekké, részletekre szabdaltakká:

Az Ur, aki bir téged ide ir minden népeket és jó kedvet mutat,
Azokis Istent, hogy itt meg jelent, szép dicséretet énekelvén áldják (87. zs. 6. vsz.).

Nem mindig van meg a logikai kapcsolatot kellőképpen kifejező viszonyítás:

Kik élünk, talál, mindnyájan halál, nincs ki meg nem halna (89. zs. 96. sor).

³⁰ Károlyi 58,4—5: „mint az siket Aspiscac melly az ő füleit be dugia. Melly nem hallja az bü baiosok-uak szauokat, és az baiolónac, ki bölczen tud baiolni.”

³¹ Vö. BÓTA LÁSZLÓ: A Madách—Rimay-k. szerelmes versei. ItK 1967. 19—23.

³² Uo. 22—23.

³³ A gyűjteményben a 133. zsolttár két feldolgozásban is szerepel.

³⁴ Vö. Tarts meg Uram engem... Eckhardt: Rimay OM 36. sz.

³⁵ Hogy a később is sokszor visszatérő (pl. a Rákóczi-nótában) tartalmi és formai jegyek mennyire megvannak Thordainál is, idézzük az 54. zs. 9—12. sorait:

Mert az ellenség,
Erős, hatalmas nép,
Mint a tűz, ugy ég,
Majd el szagat és tép

Sorai szerkezetileg nehezen tekinthetők át:

Mindenek felől kapudon belül valakik voltak azt mondják ott löttek,
A bölcseségben és jó erkölcsben minnek utána öregbülést vöttek (87. zs. 9—10. sor).

És hogy Thordai versmondattai nem mindig világosak, csak értelmi erőfeszítéssel bogozhatók ki, ez a manierista mondatszerkesztés: az elrendezettség hiányának, a részletekre tördeltségnek is következménye:

Minden fegyveres és hadba vágyó személt,
Az ki népe előtt tart szívet oly kevés,
Mint az tulkok előtt költ bika szarva szélt,
Arra birsz, hogy ide hozzon arany edént (68. zs. 97—100. sor).

A laza szerkesztettség, a viszonyító elemek (pl. ismétlődő rag, igei állítmány elhagyása) mellőzésén túlmenőleg jellegzetessé teszi mondatait a kötőszóknak lépten-nyomon való hátravetése:

Hallám szidalmam, vala hatalmam, gyalázatomért *de* nem állék bosszut . . .
Azért én reád bizom és hozzád, a te jó voltod *mert* bátorságos part (39. zs. 5., 20. sor).

Hogy az ilyesféle inverzióknak ütemezési és rímtechnikai okai is vannak, azok az esetek mutatják leginkább, amikor a mondat kötőszava szolgáltatja a rímet:

Te szállítod le, hogy a föld széle fel dugja a tengert,
Annak habjain, szörnű szélvészinn meg tartod az embert,
Ha te parancsolsz, ha csak egyet szólsz, meg csendesedik *mert* (89. zs. 22—24. sor).

Thordai versmondattanának manierista sajátosságain túl, melyek énekeinek jó ritmusát szolgálták, az ugyanezen cél érdekében alkalmazott, a korabeli költészetben szokatlan elíziói,³⁶ gyakori belső rimeit, alliterációit³⁷ refrénszerűen alkalmazott szó-, sor-, strófaismétlései³⁸ is arra vallanak, hogy foglalkoztatták őt a verselés formai kérdései, és megvolt benne az érzék meg a képesség az újszerű, manierista verselési technikához.

A manierista stílust jellemzi az érzékletességre törekvés, ezen belül nemegyszer a vaskosság, darabosság. Megtaláljuk őket Thordainál is. Néha az elrészletező felsorolás egyik-másik tagja tetszik kissé közönségesnek: a szív „ártatlan vérben forr, buzog, *rotyog* és *fő*” (7. zs. 11. sor); az ellenség „tombol, ugrál, szök, minden felől *pök*” (31. zs. 17. sor); máskor a párhuzamos gondolatok valamelyike:

A szegényt fel vérsi,
Hogy a földön meg szemléli,
A *ganéból fel emeli*,
És urrá teszi. (113. zs. 4. vsz.)

Disszonáns az *Isten szerelmének a kövér zsírral* való párhuzamba állítása (63. zs. 6. vsz.), és túlságosan naturalisztikus hangulatú, még ha az ellenségre vonatkozik is, őt „fenés hus miatt megrothadt tag”-ként emlegetni (1. zs. 19. sor). Drasztikusnak érezzük, ha istenes énekben az ellenség „sarkat emel”, hogy „farba rugjon”.

E kifejezésbeli furcsaságok, a különös asszociációk túlélték a manierizmust, tovább éltek a barokkban. Thordai is bizonyos mértékben már barokk költőnek tekinthető. Azzá teszik többek között a szinonim szavakból, azonos mondatrészekből összeálló szózuhatagai, jelzős bővítményeinek bonyolult rendszere.

A 19. zsolttár 1. versében azt olvassuk: „Az egek hirdetik az Istennek dicsőségét”. Thordai az eget három díszítő jelzővel ruházta fel, utána egy alárendelt mondatlallal még körülírja, majd a következő sorban az *ég* szinonimájával, a *meny*-nyel cselekszi ugyanezt:

A *szép kerek kék ég, hol nincs látható vég, az Isten nevét áldja,*

³⁶ Pl. 22. zs. 16. sor: A m'atyánk benned biztak; 25,55: Az ő vigyázás' alatt fejem el nem vész; 34,60: Az Ur félelmér'oktatlak; 44,10: Ur Isten mostis, a m'üdönkbenis; 49,20: Az örök halál' azzal nem gondol amit t'adsz; 69,24: A mim nincs is od'adtam; 146,28: D'annak az ki gonosz, meg tőri az fejét.

³⁷ Aránylag ritkán találkoznak velük, de lásd pl.: „Test tápláló mustall meg telik a kád!” (72. zs. 48. sor), vagy:

Igaz mondo ez Ur, a mit mond meg léssen,
A jóért a jóval mindenkor jól léssen,
De a gonoszoktól kemény' számat vészen,
S minden dolga után dicséretes léssen (72. zs. 6. vsz.)

³⁸ Vö. az utolsó jegyzetben idézett: „A jóért a jóval mindenkor jól téssen” sorral, ahol a *jó* szót más mondattani relációban háromszor használja egymásután. Vö. a 85., 136., 150. zsolttárok refrénszerű ismétléseit, valamint a 107. zsolttárt, ahol az 1. vsz.-ot ismétli 6., 10., 13., 18. strófaként, továbbá a 8. zsolttárt, ahol a 7. strófa első három sorát a 12. vsz.-ban változatlanul, illetőleg a 24. zsolttárt, ahol a 7. strófa első három sorát a sorrend felcserélésével ismétli meg a következő vsz.-ban.

A felső erős menny, melyben nincs semmi szenny, szent dolgait ki mondja (19. zs. 1–2. sor). A „folyó víz”, melyhez a szarvas kívánczik — nála „bő vízzel ki folyó hüvös élő kutfő, minden sok jókkal bőséges kutfő” lett (42. zs. 2. vsz.). A 104. zsoltárban csaknem minden szónak van epitetonja:

Oh hatalmas Isten, mely nagy sok és mely bölcs minden cselekedeted
Ez nagy széles földet bé töltötte széllyel a te hatalmas kezed (41–42. sor).

Amint látható, a jelzős bővítmények többszörösek, bonyolultak: az Úr hintója „a szép szivárvánnyal bölcsen meg boltozott fellegek”, lovai „könnyen járó és nagy sebvel fuvó serény gyors szelek” (uo. 9–10. sor).

De nemegyszer barokk költőre vall Thordainak a látásmódja is. Nem az elmúlás, változás, halál képeinek és terminológiájának végső elemzésben nagyrészt a zsoltárokból ihletődő, és a barokk költészetben általánossá váló elemeire gondolunk, hanem az ezeket kifejező látás- és ábrázolásmódra, az egész mindenséget felölelő víziókra, melyekben tipikusan barokkos ellentéppárokkal sikerül érzékeltetnie az elemek gomolygását, a folytonos átváltozást, a metamorfózist előidéző erőket. Az Istennek:

Bölcs hatalmát, erejét látjuk az égben,
Hova a Nap által vizet von a felleghen,
A melyben jeget fagylyal a nagy melegben,
Viszont meleg tüzet tarthat a vízzel az hideghen (29. zs. 3. vsz.).

Barokkos a tovairamló víz, a múló hab, a futó árnyék képe a mulandó, örök változó kifejezésére:

Hasonlók vagyunk a gyors víz folyásához,
Annak igen hamar el muló habjához,
Vagy a szunnyadozó embernek álmához,
Avagy az álomnak futó árnyékához. (90. zs. 8. vsz.)

A barokk fantázia szülte az az Isten, aki „Az nagy fényes Napot, mint egy erős csapatot bé szegezte a mennybe” (19. zs. 7. sor); aki „a nyárban a tüzből nagy jegeket méltat (= ad)” (137. zs. 53. sor); „a vízben tüzet tarthat”, „a föld szivéből ködöt és felhőt emel fel” (135. zs. 4. vsz.) stb.

A gondolatritmusok meg nem álló, szakadatlan hőmpölygésétől indukált ritmikus lendületben, a fogalmakat körüljáróló, más-más oldalról megközelítő, többféleképpen kifejezni akaró szóbőségben, a világmindenséget felölelő fantáziában, a víziószerű ellentétek teremtésében a barokk készül és érik, a manierista stílusterkvések Thordait is efelé hajtják.

Thordai János a XVII. század elején még virágzó, későreneszánsz műveltségű kolozsvári polgárságnak, az antitrinitárius értelmiségnek volt egyik képviselője. A milió, amelyben nevelkedett és tevékenykedett, nem a megalkuvó Blandrata—Hunyadi irányzata, hanem a Dávid Ferenc racionalizmusának újraéledő köre: az isten-eszme ésszerű és tudományos kritikai alapon való vizsgálatáé. A hálás tanítvány tanftőmesterének azt a humanista műveltségű tudós Csanádi Pált vallja, aki a kiprovokált vita hevében minden óvatossága ellenére Jézust „csinált Istennek” nevezi. Annak a Thoroczkaiknak adja ki kátéját, aki kolozsvári tanár korában püspöke volt, aki sajátkezü másolatában mentette meg az utókor számára az antitrinitárius teológusoknak: Dávidnak, Sommer Jánosnak, Paleologus Jakabnak a munkáit,³⁹ és magyarra fordította a hitelvek természettani és filozófiai exegetikája nagymesterének, Enyedi Györgynek nagy vihart keltett *Explicationes*-ét. Kiadói tevékenységének egy másik oldala is ebben az irányban haladt az Enyedi György tanításait megverselő, a non adorantizmust propagáló Tordai Máté-féle tankötemény publikálásával.

Hogy azonban maga is ehhez a radikális irányzathoz tartozott, csak kiadói tevékenysége, nem *ránk maradt* művei bizonyítják. Azokban az írásokban, melyeket ma tőle származottként olvashatunk, nem a harcoss dogmatikus, hanem inkább a körülményekkel számoló bölcs áll előttünk, egy olyan erkölcsi magatartás hordozója, mely kézzel foghatólag Epiktétoszra nyúlik vissza, de lényegében az újsztoikus tanításokkal⁴⁰ rokon: lehetővé teszi a csapások elviselését, biztosítja az ember belső függetlenségét és morális erejét, „belső szabadságát”.

A maga egészében Thordai János munkássága azt mutatja, hogy a későreneszánsz ideológiai és esztétikai törekvései a XVII. század elején a magyar főúri és nemes osztályhatárokon túlnőve is eleven hatóerőként működtek. Az újsztoicizmusnak irodalmi jelentőségét, a költészetben mutatkozó stílusterkvéseit Thordai munkáiban határozottan megfigyelhetjük. És ami e jelenségnek fő érdekessége, nála a manierizmus jegyei vallásos versekben jelentkeznek,

³⁹ PERNÁT ANTAL: i. m. 188–190.

⁴⁰ KLANICZAY TIBOR: i. m. 304–6.

annak vagyunk tanúi, hogyan hatoltak be ennek a stílusiránynak formai elemei egyházi énekekbe.

Egy gondolatilag, tartalmilag változtathatatlan anyagnak, Dávid 150 zsoltárának magyar nyelvű tolmácsolásáról lévén szó, a manierizmusnak kizárólag formai jegyei érvényesülhettek Thordai költői oeuvre-jében. E jegyek közül legszembetűnőbb: rímtechnikája, bravúros találménysága, mellyel bizarr rímleleményeit, elsősorban egytagú rimeit, rimbokrait alkotja. Gyakran e rímzavak határozzák meg egy-egy sora képeit, merész gondolatfársításait, érzékletes hasonlatait. Stílusának fő jellemzője a szemléletességre törekvés. Ezt szolgálja konkrét jelzőivel, az életből vett képeivel, de ezek túlzásba vitele eredményezi nemegyszer szokatlan epitetonjait, mesterkéltségi asszociációit. A zsoltároknak többször ismétlődő azonos mondanivalója, párhuzamos vagy ellentétes gondolatainak más-más fordulattal való kifejezési törekvése és nagymérvű bővítése elkerülhetetlenül oda vezetett, hogy Thordai is többször ismétli önmagát, alkalmazza ugyanazt a képet, kifejezést, rímet és egyéb vers-technikai eljárást. Ez azonban közös jellemzője valamennyi zsoltárköltőnek, aki a teljes psalteriumot tolmácsolta.

Thordai zsoltárainak manierista stílussajátságai közül nem eggyel találkozunk a barokk költészetben. A barokk felé mutat zsoltárainak retorikája, kozmoszi arányokban mozgó antiteziseinek háttérében felfedezhető fantáziája, több bonyolult versformája és egyedülálló rímtechnikája.

Varga Imre

Adalék Török Gyula életrajzához

Arad irodalmi múltjának forrásait kutatva, az Aradi Tükör c. folyóirat 1918. november 6-i számában (III. évf. 20. sz. 17—19) érdekes, az íróról eddig még sehol fel nem használt cikke bukkantam. A folyóirat Sulik Kálmán, szocialista újságíró harcos, demokratikus szócsove volt. A cikket minden bizonnyal Török Gyula volt osztálytársa, az Aradon hírlapíróskodó Réthy József írta. (Nevét azért nem írta alá, mert konzervatív lapnál, az Arad és Vidékénél működött.)

A riport sokban kiegészíti az írónak máig is legjobb életrajzát, Kováts József doktori értekezését (Török Gyula élete. Kolozsvár, 1930.) és fontos adalékkal szolgál utolsó hónapjaihoz. Így Kováts azt írja, hogy 1917 nyarán járt otthon utoljára, a cikk azt mutatja, hogy halála évében is sokat tartózkodott Aradon. „Elkészt” voltának hangoztatása is új színnel gazdagítja emberi arcát.

A cikkben említett színdarabja valószínűleg *A puszta ház* c. egyfelvonásosa, illetve filmszenáriuma. (Vö. Kováts 57)

Török Gyula édesanyjánál

Az Aradi Tükör eredeti riportja

Az augusztusi estén döcögő konflison hajtottunk a vasútállomásra be a Tököly téren keresztül a kopottas házakkal szegélyezett Lujza utcába. Vöröses krisztusszakálla különös színekben játszott az alkonyati homályban. Egy öreges külsejű ház előtt Török Gyula megállította a kocsit s még rá sem lépett a gödrös kövezetre, felpattant egy kicsiny, sokszor keresztetett ablak s egy jóságos arcú, fehér hajú asszony mosolygott felénk. Az anyám — szolt felém a fiatal író. Elbúcsúztunk egymástól s amíg a kocsit tovább ment velem, lelkemmel csöndesen, észrevétlenül beloptam magam Török Gyulához. Magam előtt láttam a boldog öregasszonyt, aki a hazajött fiában nemcsak a fiát látja, hanem a tehetséges fiatal író, akinek egymásután jelennek meg a könyvei, akiről írnak az újságok s aki fényt, nimbuszt fog hozni családjá nevének. Magam elé képzeltem az egyszerű, régies berendezésű kis lakást, az öreg fotelekkel, a fényezett sublottal, a falon oválalakú rámaiban kopottos [1] gyermekfotográfiákat. A Gyulust az édesanyja ölében, aztán az édesapja térdén, majd mint iskolásfiút s a kis egyszerű lakás legdisezesebb helyén a szakállt viselő fiatal magyar író.

Az új események, az új impressziók elhomályosították bennem ezt a kedves képet, de most újra kiemelkednek emlékeimből a körvonalai, hogy Török Gyula édesanyját magam előtt látom s elhunyt fiáról beszélgetek vele. Az őszhajú, megtört asszony könnyelábadt szemmel mesél nekem a fiáról, a Gyulusról. Mintha valamelyik regényét olvasná fel, oly átszellemülten mondja nekem, hogy mi volt neki a Gyulus. Több gyermeke van, de ezt szerette a legjobban, erre volt a legbüszkébb. Szerette volna mindig maga mellett tudni, hogy hagyta, hogy Pesten maradjon, nem akarta megakasztani karrierjében. — Ha hazajött — mondotta Török